

ՀՏԴ 940(479.243)

Պատմություն

ԵՓՐԵՄ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՂԱՐԱՔԱՂՈՒՄ. ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՆՑՈՒԴԱՐՁԻ ԵՏՆԱԽՈՐՔ

ՆՆՂԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր. Գյուլիստանի պայմանագիր, Ղարաբաղ, Եփրեմ կաթողիկոս, պարսկական կառավարություն, Ռուսաստան, Էջմիածին, Շուշի, Ա. Երևոլով, Ներսես Աշտարակեցի, Մելիք-Վանի Աթաբեկյան, պարտք, նամակ

Key words: Treaty of Gulistan, Karabakh, Catholicos Ephrem, Persian Government, Russia, Ejmiadzin, Shoushi, A. Yermolov, Nerses Ashtaraketsi, Melik-Vani Atabekyan, duty, letter.

Ключевые слова: Гюлистанский договор, Карабах, католикос Ефрем, персидское правительство, Россия, Эчмиадзин, Шуши, А. Ермолов, Нерсес Аштаракети, Мелик-Вани Атабекян, долг, письмо.

N. Baghdasaryan

Catholicos Ephrem in Karabakh: Background in the Historical Fervor of the Time

At the period under consideration the province of Karabakh had been a part of the Russian Empire. The article covered the circumstances of the visit of Artsakh by Catholicos Ephrem 1821-1823 which had raised a big clamour. The reaction of the Tsarist Regime on the Catholicos' ambassador duties, leaving aside the political reasons, evidenced that Karabakh was considered as one of the profitable colonies of Tsarist Russia. Russia did not want to share the profit gained from Karabakh with any other power, especially with Persia.

Н. Багдасарян

Католикос Ефрем в Карабахе: в контексте исторических реалий данного периода

В исследуемый период времени провинция Карабах находилась в составе Российской империи. В статье представлены обстоятельства, в результате которых посещение Карабаха католикосом Ефремом в 1821-1823 гг. привело к большому политическому шуму. Реакция царского правительства на миссию католикоса, кроме политических причин, свидетельствует о том, что Карабах считался одной из прибыльных колоний. Прибыль, получаемую с Карабаха, Россия не желала делить ни с какой державой, тем более с Персией.

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Ղարաբաղի գավառը գտնվել է ռուսական կայսրության կազմում: Հոդվածում ներկայացվել են այն հանգամանքները, որոնց հետևանքով 1821-1823 թթ. Եփրեմ կաթողիկոսի այցելությունը Ղարաբաղ քաղաքական մեծ աղմուկ առաջացրեց: Պատմաշրջանի նունակտրքային մի շարք հարցերի բացահայտման գործում առաքելության ուսումնասիրությունը կարևորվում է: Կաթողիկոսի նվիրակության շուրջ ծավալված զարական կառավարության արձագանքը, բացի քաղաքական պատճառներից, փաստում է այն իրողությունը, որ Ղարաբաղը համարվում էր ցարական Ռուսաստանի նկամտաբեր գաղութներից մեկը: Ղարաբաղից ստացվող շահույթը Ռուսաստանը չէր զանկանում բաժին հանել ոչ մի այլ տերության, առավել ևս՝ Պարսկաստանին:

1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ղարաբաղի Գյուլիստան բերդավանում կնքված ռուս-պարսկական պայմանագիրը նշանավորում է ռուսական զենքի փայլուն հաղթանակը պարսկականի նկատմամբ¹: Պայմանագրով արևելյան Հայաստանի պարսկահպատակ տարածքներից Ղարաբաղն անցնում է Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Գյուլիստանի պայմանագրին հաջորդած պատմական ժամանակաշրջանը Ղարաբաղի համար նշանավորվեց համեմատաբար երկարատև խաղաղությամբ: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով առաջացած սովին, արտագաղթին, տնտեսական կյանքի անկմանը հաջորդում է Ղարաբաղի շենացման ժամանակաշրջանը: Որոշակիորեն պաշտպանված լինելով ռուսական զենքով և օրենսդրությամբ՝ երկրամասը վերածվել էր հանգիստ և ապահով անկյունի: Ուստի պատահական չէ, որ 1821 թ. վերջին, Էջմիածնի հայոց կաթողիկոս Եփրեմը, հալածված պարսկական կառավարության կողմից, անցավ Ռուսաստանի այսրկովկասյան տարածքները՝ մասնավորապես Ղարաբաղի գավառ: Նրան այդ քայլին էին մղել Էջմիածնի աթոռի տնտեսական ծանր վիճակը և Երևանի սարդարի կողմից կաթողիկոսին հասցվող բարոյական բռնաճնշումները²: Էջմիածնի աթոռի պարտքը Երևանի սարդարի նուսնդուն ջանքերի շնորհիվ կազմում էր 320000 ռուբ.՝

¹Մարտիրոսյան Հ., Ինչ է արել կովկասի համար Ռուսաստանը Ռոմանովների գահակալության ներքո, Թիֆլիս, 1913, էջ 6, Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 204:
² Փափազյան Հ., Ներսես Աշտարակեցու 1823 թ. բողոքագիրը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 13, Երևան, 1980, էջ 268:

արծաթով¹ կամ, ինչպես նշում է Ալ. Երիցյանը, 4000 թուման²: Նրա առաքելության գլխավոր նպատակն է սկզբանե նվիրակությունն էր: Պատահական չէր նվիրակության համար Եփրեմ կաթողիկոսի կողմից Ղարաբաղի ընտրությունը: Կաթողիկոսը համոզված էր, որ այստեղ կկարողանար ժողովել անհրաժեշտ գումարը:

Կաթողիկոսի՝ Ղարաբաղ մեկնելու և այստեղ գտնվելու մասին պատմող արխիվային սկզբնաղբյուրները հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում³: Այնուհանդերձ, նրա առաքելության հետ կապված հանրահայտ փաստերը քաղաքական հնչողություն են ստանում, երբ մի կողմ թողնելով մանրամասները՝ այն փորձում ենք քննել ցայժմ չուսումնասիրված այլ դիտանկյունից:

Չնայած պարսից թագաժառանգ Աբաս Միրզան ամեն կերպ հենու էր պահում Էջմիածնի այթողը, որպեսզի այն գործիք չդառնա Ռուսաստանի ձեռքում, սակայն պետական այդ քաղաքականությունը չէր կարող հետաքրքրել Երևանի սարդար Նուսրեանի Ղուլի խանին: Վերջինիս «խորհրդով» էլ Եփրեմ կաթողիկոսն իրեն դես ու դեն նետելուց հետո որոշում է դիմել Շուշիում բնակվող Ջոհրապ և Մարկոս Թառույաններին: Կաթողիկոսը հայտնված լինելով անելանելի վիճակում իր և Էջմիածնի միաբանների ստորագրությամբ մուրհակ է ուղարկում Թառույաններին՝ խնդրելով հիշյալ գումարը: Գոհացնող պատասխան ստանալուց հետո սարդարը հանձնարարում է կաթողիկոսին անձամբ գնալ Շուշի Թառույաններից գումարը խնդրելու:

Իր Ղարաբաղ մեկնելու մտադրության մասին Եփրեմ կաթողիկոսը նամակով հայտնում է Վ. Մադաթովին: Նամակում կարդում ենք.«Առ գերագանցություն ձեր ապաիծնեալ ահա զկնի Աստուծոյ և Նորին կայսերական մեծութեան հանդերձեալ և գալ ի կայսերախնամ երկիրդ Ղարաբաղու և ապահովանալ ի ներքոյ խնամոց գերագանցութեան ձերոյ.ուստի խնդրեմք զի բարեհաճեալ ընտրեսցիք վասն մեր գպատշաճաւոր տեղն մի. զի անդեն իջևանս կալեալ առ ժամանակ մի ապահովասցուք և դադարեսցին լսելիք մեր ի ձայնի պարտապահանջ նեղչաց մերոց անօրինաց...»⁴:

1821թ. սեպտեմբերի կեսին Եփրեմ կաթողիկոսն իրեն ուղեկցող բավականին պատկառելի մի թափուրով, որի կազմում էին տեղապահ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսը, Անտոն Մուղնեցի արքեպիսկոպոսը, Գրիգոր եպիսկոպոսը, գրագիրներ՝ Հովհաննես եպիսկոպոսը և Հովսեփ վարդապետ կարբեցին, Հովհաննես վարդապետ Ղրիմեցին (ատենադպիր) ուղևորվում է Ղարաբաղ: Թափուրին ուղեկցող սարկավազների թվում էր նաև Մեսրոպ Թաղիադյանցը, ով նկարագրել է ամբողջ ճանապարհորդությունը⁵: Դանդաղ առաջ ընթանալով և հասնելով Տաթևի վանք, Եփրեմ կաթողիկոսը նամակ է ստանում Ղարաբաղի Մեհտի Ղուլի խանից՝ կանգ առնել այդտեղ և առաջ չգնալ Շուշի, մինչև չստացվի Երմոլովի հրամանը: Երմոլովն այդ ժամանակ կովկասի լեռնականների դեմ պատերազմի մեջ էր, իսկ Թիֆլիսում գործերը վարում էր գեներալ Վելյամինովը: Լուր ստանալով այս մասին Ներսես Աշտարակեցին նամակ է ուղարկում Վելյամինովին՝ խնդրելով թույլ տալ, որ կաթողիկոսը ժամանի Շուշի, խոստանալով, որ վերջինս ոչ մի գործի ձեռնամուխ չի լինի: Ի վերջո, նոյեմբերի վերջերին կաթողիկոսը իրեն ուղեկցող շքախմբով հասնում է Շուշի, իջևանում Հայրույանների տանը: Այստեղ նրան հանդիսավոր և ջերմ ընդունելություն էր սպասվում: Կաթողիկոսի ժամանումը հավուր պատշաճի կազմակերպելու համար 1821թ. դեկտեմբերի 3-ով թվագրված մի նամակում Ներսես Աշտարակեցին դիմում է Վ. Գ.Մադաթովին: Նամակում կարդում ենք. «... Դուք ևս շնորհ ունիցիք ընկալնուլ զինքն, ցուցանելով գտնելի բնակութեան ուրեք, ուր արժան իզն վասն իւրոյ բարձր սրբազնութեան հանգչիլ ի գլուխ սառնապատ ժամանակի ճանապարհորդութեանց իւրոյ յայնպիսում հասակի ծերութեանց»⁶:

Համարյա թե նույն բովանդակությամբ մի նամակ էլ 1821թ. դեկտեմբերի 15-ին կաթողիկոսը հղում է Շուշիի Ջոհրապ և Մարկոս Թառույաններին՝ խնդրելով նրանց և նրանց միջոցով՝ Ղարաբաղի ժողովրդին չխնայել Աթոռին հնարավոր ամեն մի աջակցություն⁷: Անշուշտ, Թառույանները աջակցություն ցույց տվեցին կաթողիկոսին: Դրա մասին է վկայում Ներսես Աշտարակեցու հաջորդ նամակը թվագրված 1822թ. հունվարի 21-ով: Այստեղ Աշտարակեցին իր գոհունակությունն է հայտնում կաթողիկոսին ցույց տրված ջերմ վերաբերմունքի և. «Բազմապատիկ մարդասիրութեամբ ձերոց մեծասիրական և ազգասիրական բարեպաշտութեամբ»⁸:

¹Тунян В., Церковная политика самодержавия в Закавказье в первой половине XIXв., Ереван,2005, с.26.
² Երիցյան Ալ.,Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և կովկասի հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս,1894,էջ 189:
³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 35, վավ. 378, թ. 1, թղթ. 42, վավ.126, թ.1, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 539, վավ. 513,վավ.606, վավ. 320, թ. 24,վավ.326:
⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան., թղթ. 35, վավ. 378, թ. 1:
⁵Թաղիադյանց Մ., Ճանապարհորդություն ի Հայս, հ. առաջին, Կալկաթա, 1847:
⁶ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 320, թ. 24:
⁷ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 320:
⁸ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 326:

Եփրեմի Ղարաբաղում գտնվելը՝ առաջին հայագրից անվնաս այդ առաքելությունը, քաղաքական մեծ վիճաբանությունների և քննարկումների տեղիք տվեց: 1822 թ. հունվարի վերջերին Դադաստանից վերադարձած Ա. Երմոլովն իր անբավականությունը հայտնեց Ներսես Աշտարակեցուն՝ Եփրեմի՝ ռուսական սահմաններում գտնվելու առիթով: Նա գտնում էր, որ այդ քայլը պարսիկների կողմից կօգտագործվեր որպես պատերազմի առիթ: Չնայած Ներսես Աշտարակեցու այն փաստարկին, որ կաթողիկոսին վերադարձնել կնշանակի նրան մատնել սարդարի ձեռքը, Երմոլովը, այնուամենայնիվ, պնդեց, որ կաթողիկոսը անմիջապես դուրս գա ռուսական սահմանից: Երմոլովն իր հակատրամադրվածությունն արտահայտեց Եփրեմ կաթողիկոսին 1822թ. հունվարի 30-ին գրած նամակում: Նամակում Երմոլովը գրում էր, որ շատ է ցավում, որ վեհափառ ռուսական սահման է մտել առանց կանխապես զգուշացնելու ռուսական կառավարությանը, ինչի հետևանքով նրան արժանապատիվ ընդունելություն չի ցուցաբերել, նա իր ափսոսանքն է հայտնում նաև, որ չնայած կաթողիկոսի նկատմամբ ունեցած իր խորին հարգանքին՝ չի կարող թույլատրել կաթողիկոսի հետագա հանգրվանումը Ղարաբաղում և խնդրում է շուտափույթ վերադառնալ իր աթոռը: Նամակը Երմոլովն ամփոփում է հետևյալ տողերով. «Իմ կարծիքով, դա ամենալավ միջոցն է, որը կասկածամիտ պարսկական կառավարությունը կհետացնի բոլոր կասկածները ձեր՝ այս երկրում գտնվելու մասին. դրանով դուք էլ նրանց կողմից հավատարմություն կստանաք և դրանով կբարելավվեք ձեր կողմից կառավարվող աթոռի ճնշված դրությունը»¹:

Պարսկական կողմի հետ հարաբերությունները չփչացնելու մտահոգությունից զատ՝ ցարական կառավարությունը չէր կարող հանգիստ վերաբերվել նվիրակության արդյունքում առաջացած ոչ փոքր գումարն իր տիրապետության տակ գտնվող երկրամասից դուրս բերելու և պարսիկ խանին վճարելու հանգամանքին: Ասվածն ապացուցում է Ա. Երմոլովի (1822 թ. մարտի 12)՝ կոմս Կ. Նեսելրոդեին գրած նամակը. «Մինչոյն ժամանակ նա այստեղ փող է ժողովում պարսից անյագութիները կշտացնելու համար և այս բանում իրենան օգնում է պարսից բարեկամ Ղարաբաղի խանը, որն որիւր կողմից չի համարձակուիլ նոցա աշկարայ ընծայաբերութիւններ անելու»²: Փաստորեն, նամակի ետնախորքը քննելով՝ պարզվում է ցարական կառավարության գլխավոր մտահոգությունը՝ Ղարաբաղում ժողովված գումարի դուրս հանումը, ինչը հակառակ դեպքում կարող էր գանձվել ցարական գանձարանի օգտին:

1822թ. փետրվարի 13-ին Եփրեմ կաթողիկոսը Շուշիից Երմոլովին հղում է պատասխան նամակը: Նամակում կաթողիկոսը հայտնում է, որ ինքը պարզապես ստիպված էր գալ Ղարաբաղ. «... ես պարտատրուեցայ իմ վերջին յոյսը դնել կայսեր գահոյից ողորմածութեան վրայ և այդ պատճառով ստիպուած էի դիմել Ղարաբաղում նորա բարեբար հովանատրութեանը, որպէս զի ապա գալով ձեզ մօտ՝ ձեր Աստուծոյ պարգևած իմաստութիւնից խորհուրդ ստանայի ինձ և Էջմիածնի Աթոռը ապահովացնելու մասին»³:

Նամակի վերջում կաթողիկոսը խնդրում է կամ իր մոտ ուղարկել Ներսես արքեպիսկոպոսին, կամ էլ թույլ տալ, որ ինքը գնա նրա մոտ⁴: 1822թ. մարտի 24-ին պատասխանելով Եփրեմի նամակին՝ Երմոլովը դարձյալ պնդում է կաթողիկոսի վերադառնալը, մինչև անգամ, եթե վերջինս հրաժարվեր պատրիարքական աստիճանից: Դա ռուսական կողմից կընդունվեր այն դեպքում, երբ կաթողիկոսը վերադառնար Էջմիածին հրաժարվել կաթողիկոսությունից, իր փոխարեն նշանակեր իր ժամանակավոր հաջորդին. «Այն ժամանակ ձեր հանգստության համար տեղընտրելը, եթե մինչև անգամ այս երկրում ըլիներ այդ վայրը, այլ ևս չէ կարող պարսից տէրութեանը կասկածների մեջմտցնել և ուրեմն չի վնասիլ երկու տէրութեանց բարի համաձայնութեանը»: Ինչ վերաբերում է Ներսես Աշտարակեցու Ղարաբաղ գալու հանգամանքին, ապա Երմոլովը գրում է, Ներսեսն ինքնուրույն է իր կամքի արտահայտման մեջ և ինքը չի կարող կամ արգելել և կամ էլ թույլատրել նրա գալուստը Ղարաբաղ⁵:

Կաթողիկոսի առաքելության ուսումնասիրությունը կարևորվում է մեկ այլ դիտանկյունից: Կաթողիկոսական թափոքում գտնվող Մեսրոպ Թաղիադյանի գրի առած ճամփորդական նոթերը տեղեկություններ են հաղորդում Ղարաբաղի տնտեսական ներուժի և Արցախի երևելիների ու մելիքների հեղինակության և բարձրաշխարհիկ դիրքի մասին: Դա է վկայում նաև Եփրեմի հետ տնտեսակցելու համար Շուշի ժամանած և Թառումյանների ջերմ հյուրասիրությունը վայելած Ներսես Աշտարակեցու նամակը (թվագրված է 1822 թ. հունիսի 15)՝ ուղղված թիֆլիսաբնակ իշխան Ռոստոմ Գրիգորյանին. «... ի բարձունս երկնից աստ ի գլուխ բարձրաբերձ լիրքն Շուշուաց եւ վայիլմնք ի բարւե

¹ Присоединение Восточной Армении к России, сборник документов, т. II (1814-1830), Ереван, 1978, с. 99.

² Երիցեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 200-201:

³ Երիցեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 195:

⁴ Սույնտեղում, էջ 196:

⁵ Սույնտեղում, էջ 198:

վաղիմի սիրելիաց մերոյ և բազմափորձ հարազատից յարգոյ ազնուականացն Թառումեանց օրհնելու զձեզ և զպարծանքդ ազգի և հայրենեաց ամենայն Ղարաբաղու»¹: Ներսես Աշտարակեցին այն պահին էր գտնվել Թառումյանների տանը, երբ մահամերձ Մարկոս Թառումյանը Էջմիածնի պարտքը՝ 4000 ոսկու մուրհակը, հանձնել էր Եփրեմ կաթողիկոսին²: Մերոպ Թաղիադյանցը իբրև ականատես նկարագրում է նաև թե՛ որքան «հոգևեւր» էին դարաբաղցիները, թե՛ ինչպես էին նրանք մեծարում իրենց հոգևոր Տիրոջը Եփրեմին «տակաւին քառապատիկ արելի պատիւ եղին Մեծին Ներսեսի», Ներսեսի առջև խոնարհվել էին իշխան Մադայթովը և անգամ Ղարաբաղի Մեհոփ Ղուլի խանը³:

Նորից անդրադառնալով Ներսես Աշտարակեցու ժամանման բուն շարժառիթին, նշենք, որ 1828թ. հունիսի սկզբին Վնյամինովը կրկին նամակ է ուղարկում Ներսեսին: Նամակում նա գրում է, որ Երմոլովը տնանում է, որ պատրիարք Եփրեմը խուսափում է կատարելու իր բարեկամական խորհուրդը՝ Էջմիածին վերադառնալու մասին: Նա խնդրում է Աշտարակեցուն, որպեսզի վերջինս Եփրեմին տնդեկացնի, որ շուտական կայսրությունը այլևս չի կարող նրան իր սահմաններում պահել կաթողիկոսական կոչմամբ, այլ կարող է ճանաչել նրան իբրև սոսկ վարդապետի, այդ դեպքում միայն թույլ տալով բնակվել նրան այնտեղ, որտեղ կկամենա:

Այս նամակին Ներսես Աշտարակեցին պատասխանում է 1822թ.հունիսի 25-ին: Նամակում կաթողիկոսը հայտնում է, որ Եփրեմ կաթողիկոսը ծնության պատճառով կաթողիկոսական աթոռից հրաժարվելու ցանկություն ունեցել է դեռ մի քանի տարի առաջ, իսկ հունիսի 20-ին «նա պատրաստ է զգրութիւն առ ամենայն ազգն Հայոց վասն այնպիսի ինքնայոժար կամօք հրաժարանաց իրոց, յավարտ որոցունի ելանել և ինքն աստի Ղարաբաղու և գնալ յԵլիսավէտօայլ»⁴:

Եփրեմ կաթողիկոսը հրաժարականից հետո իր կաթողիկոսական թափոքով շարժվեց դեպի Գանձասար և սկսեց սպասել Երմոլովի կարգադրությանը: Այս մասին Ներսես արքեպիսկոպոսը 1822թ. հուլիսի 12-ին Շուշիից գրել է, որ «գաւորն 15 կամ 20, ըստորոյ և նա մնալ ի կնսապատ գեղջ, հեռանալով ի գիճային օդոյ և տնդոյ ամրոցին Շուշուաց, սպասէ բարեվախճան տնօրէութեանց Նորին Բարձր Գերագանցութեան գլխատր կառավարչի Ալէկսէ Պետրովիչ Երմոլովի»⁵:

Շուշիից Եփրեմ և Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսները մեկնել են Ջրաբերդ, որտեղ հյուրընկալվել են Մելիք-Վանի Աթաբեկյանի տանը: Այս մասին թափոքում գտնվող վարդապետ Հովսեփ Տեր-Մարտիրոսյանը կուսապատից Աղաբեկ և Ավագ Քալանթարյաններին ուղղված նամակում 1822 թ. հուլիսի 21-ին գրել է. «Հանդերձ գլխովմերով կամք ողջութեամբ ամենեքեանքս ի տան օրհնեալ ազնի մէլիք Իվանու ամենայն կերպի պատուով»⁶: Մելիք-Վանիի հյուրասիրությունը վայելելու և նրա հոգրության ու հոշակի մասին իր հերթին Մ. Թաղիադյանը գրել է. «Ընդ ճանապարհ լեռնային և անտառախիտ՝ թրթնջակ և ողինուտնով՝ զի գարուն էր, հասար ի Ծիրանաքար, զոր հասարակօրէն Մէլիք Վանոյ գիւղ ասէին, ի գաւառին Խաչննոյ, և իջաք ի տան նորունիսկՄէլիք Վանոյ, առն բարեպաշտի և երկիւղածի յԱստուծոյ, բայց և հզօրին ի պատերազմի: Լոկ անուն սորա դողացուցանէր զըջակայ ազգս, մինչև անգամ և զլեռնականս կովկասու: Երկիր նորա առատ էր հացի և մեղերք. երկվարք նորա ընտիրք, և բնակիչք ամենայն Հայք հզօրք և տիրասէրք յոյժ»⁷:

Հետագայում իր նրախտագիտությունը Եփրեմ կաթողիկոսն արտահայտել է 1824 թ. դեկտեմբերի 14-ին Հաղպատից Մելիք-Վանուն ուղարկած օրհնագրի մեջ. «Մեք պարտաւորեալ ի գերապատիկ սիրոյ և բարեպաշտութեանց ձերոց՝ զորոց առաք զչափ բաւականապէս ի լինել մեր ընդ օրհնեալ յարկաւ ձերով հանդերձ ընդ մեզ եղելովք...»⁸:

Կաթողիկոսների հերթական հանգրվանը Գյուլիստանն էր, որտեղից 1822 թ. օգոստոսի 9-ին Հովակիմ Լազարյանին գրված նամակում Ներսես կաթողիկոսը նշում է, որ գտնվում է «...ի կալուած քաջաբազուկ իշխանագն մելիք Հովսեփեանց եւ մելիք Բեգլարեանց»⁹: Նախկին մելիքական տանը մեծապատիվ հյուրերին ցույց տված բարձրակարգ ընդունելության մասին Մ. Թաղիադյանը գրել է. «ՏունմէլիքՅովսէփայ անկանէր ի միջավայր քառառաջ ճանապարհին, ընդ որ երթնելս առնէին կարաւանք ի Տփղեաց յԱրցախ, և ի Հայոց յԱղուանս: Անմարթ էր ումեք անցանել առանց սեղանոյ հիրասէր տան այսմիկ, առօրին երկու եզինք և չորս կամ հինգ ոչխարք զենուին անդ՝ ի կերակուր

¹ Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 558:
² Թաղիադեանց Մ., Ճանապարհորդությունի ի Հայս, հ. առաջին, Կալկաթա, 1847, էջ325:
³ Նույն տեղում, էջ327:
⁴ Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.), Երևան, 2000, էջ 43:
⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 42, վավ. 126, թ. 1:
⁶ Մաղայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 82:
⁷ Թաղիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, Երևան, 1975, էջ 163:
⁸ Մաղայան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007, էջ 82:
⁹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ. 192, էջ 1:

անցաւորաց, բաց ի ձկանց և յորսոց անտի՝ գորս յաջողակք ի ժողովրդոցն անդադար կրէին ի ներքս»¹: Ղարաբաղում նրանց ցուցաբերած ջերմ ընդունելության օրինակները, որոնք նկարագրված են Մ. Թաղիադյանցի ճամփորդական նոթերում, վկայում են, որ արցախահայությունը, անկախ ցարական կառավարության վերաբերմունքից, մշտապես հոգատարությամբ և պատկառանքով է վերաբերվել իր հոգևոր հովվապետներին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ 1821-1823 թթ. Եփրեմ կաթողիկոսի այցելությունը Ղարաբաղ, բացի քաղաքական մեծ աղմուկից, իրականում ոչ մի հետևանք չունեցավ: Ակամա քաղաքական աշխույժ անցուդարձում հայտնված Ղարաբաղի այս ժամանակաշրջանի պատմության բացահայտման գործում այդ առաքելության ուսումնասիրությունը մեծապես կարևորվում է: Կաթողիկոսի նվիրակության շուրջ ծավալված ցարական կառավարության հիվանդագին արձագանքը, բացի քաղաքական պատճառներից, կրկին փաստում է այն իրողությունը, որ Ղարաբաղը համարվում էր ցարական Ռուսաստանի եկամտաբեր գաղութներից մեկը: Նրանից ստացվող շահույթը Ռուսաստանը չէր ցանկանում բաժին հանել ոչ մի այլ տերության, առավել ևս՝ Պարսկաստանին: Վերոնշյալ աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից հայտնի է դառնում նաև, որ Ղարաբաղի ներտնտեսական հարաբերություններն ապրում էին վերընձյուղման և շենացման շրջան: Ղարաբաղի նախկին մելիքների մոտ կաթողիկոսների մասին պատմող դրվագները փաստում են. չնայած ցարական իշխանությունների կողմից մելիքական կարգին և մելիքների ինքնուրույնությանը վերջ տալու ձեռնարկումներին՝ չգրված օրենքով նրանք շարունակում էին մնալ իրենց կալվածքների ինքնիշխան տերը՝ հոգալով հպատակների բարեկեցության մասին:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Ննլի Բաղդասարյան - պ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ պատմության ամբիոն
E-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական կոլեգիայի անդամ, պ.գ.դ., Վ.Ավանեսյանը:

¹ Թաղիադյան Մ., Գրական ժառանգություն, հ. 9, էջ 165: